

Особливу тривогу викликає відверта недооцінка науково-технічного прогресу, на фоні якого здійснюється економічна реформа. Про це, зокрема, наголошувалося на 2-му з'їзді народних депутатів СРСР²².

З цього можна зробити висновок, що діючий нині економічний механізм і система управління науково-технічним прогресом ще не повною мірою враховують регіональні фактори, закономірності інтернаціоналізації і доцільного розподілу праці, спеціалізації і кооперування. Отже, погано використовуються великі переваги, які дає територіальний розподіл праці, що затримує зростання науково-технічного потенціалу національних регіонів і всього братерського співробітництва народів Союзу РСР.

Більш повне врахування територіального фактора в прискоренні науково-технічного прогресу, з нашої точки зору, може сприяти і чіткішому визначенню доцільних параметрів регіонального госпрозрахунку, в запровадженні якого повинні реалізуватися як республіканські, так і загальносоюзні інтереси.

При вирішенні цих проблем необхідні конструктивні підходи на ленінських принципах інтернаціоналізму. Однак до цього часу немає достатньо всебічно розробленого документу, який вніс би певну ясність в міжреспубліканську координацію розвитку науки і техніки. Не дав обґрунтованої відповіді на це питання і вересневий (1989 р.) Пленум ЦК КПРС, і жовтневий (1989 р.) Пленум ЦК Компартії України.

Таким чином, курс партії у 80-і роки на прискорення науково-технічного прогресу проводився фактично в різних історичних умовах. Якщо в першій половині 80-х років тут домінували централістські тенденції, то в умовах перебудови більше почали позначатися пошуки нових форм управління науково-технічним прогресом з урахуванням національно-регіональних інтересів і особливостей. Це проявилось насамперед у створенні різних регіональних об'єднань в галузі науково-технічного прогресу, розробці союзних, союзно-республіканських, галузевих та місцевих програм тощо. Більше уваги територіальним проблемам НТП стали приділяти радянські та партійні органи. Одночасно слід підкреслити, що вирішення національно-регіональних проблем НТП можливе лише на базі послідовного інтернаціоналізму, єдиної науково-технічної політики в країні з урахуванням передового світового досвіду.

Одержано 11.12.89.

Рассматриваются актуальные проблемы научно-технического прогресса в нашей стране на современном этапе. Анализируя использованный материал, автор делает выводы относительно соотношения национального и регионального факторов в ходе реализации научно-технической политики КПСС в исследуемый период.

²² Патон Б. Е. Виступ на 2-му з'їзді народних депутатів СРСР // Радянська Україна.— 1989.— 20 грудня.

Б. А. Звіздецький (Київ)

Про час виникнення та соціальну типологію літописних «градів» Древланської землі

Визначаються хронологічні рамки функціонування найдавніших укріплень Древланської землі. Порушується питання про їх соціальний статус, економічну базу, місце серед однотипних синхронних пам'яток інших східнослов'янських територій кінця I тис. н. е.

У кінці XI ст. автор «Повісті временних літ» — чернець Києво-Печерського монастиря Нестор — поставив перед собою нелегке завдання—

описати не тільки сучасні йому події, а й спробував дати відповідь на питання «...откуда есть пошла Руская земля...»¹.

У найдавнішій, недатованій частині цього твору перелічуються всі відомі літописцю східнослов'янські племінні об'єднання, які згодом стали ядром давньоруської держави і давньоруської народності. Древляни у цьому списку названі другими, слідом за полянами, а назву свою одержали, як пояснює літописець, «...зане съдоша в лѣсъх...»².

Враховуючи дане пояснення, а також ту обставину, що стосовно X ст. «Повість временних літ» згадує два міста Древлянської землі — Іскоростень (нині Коростень) та Вручій (нині Овруч), дореволюційна історіографія визначала ареал древлянського розселення досить приблизно, відводячи їм великі лісові масиви навколо згаданих пунктів³.

Більш точні координати Древлянської землі вдалося встановити тільки в результаті ретельного порівняльного аналізу матеріалів розкопок курганних старожитностей та визначення специфічних рис поховального обряду древлян. Вирішальна роль у розв'язанні цієї проблеми належить радянським археологам І. П. Русановій, Є. І. Тимофєєву та В. В. Сєдову⁴, хоча деякі спірні моменти залишаються й досі.

На нашу думку, хоча матеріали курганних старожитностей, якими оперували попередні дослідники, є важливим джерелом, проте вони не можуть бути єдиним критерієм при визначенні племенних кордонів. Це насамперед стосується південно-західної гілки східного слов'янства, де етнокультурні процеси мали схожий характер, що вже на ранніх етапах призвело до нівелювання способу поховального обряду. Тому автор цих рядків здійснив спробу визначити кордони Древлянської землі не тільки на основі аналізу курганних старожитностей, а й залучаючи матеріали відомих поселень VIII—X ст. та свідчення пізньосередньовічних джерел. Такий підхід дав можливість дещо уточнити межі древлянського розселення, особливо у контактних зонах з іншими племінними угрупованнями.

Так, картографування поселень і городищ із старожитностями типу Луки-Райковецької (VIII—IX ст.) показує, що східна межа древлян, починаючись на водорозділі басейнів Тетерева та Ірпеня, проходила по лівому березі першої аж до місця її впадіння у Дніпро, а не відхилялась в районі Радомишля на захід, як це уявляли собі попередні дослідники. Роздільною смугою між полянами і древлянами була широка заліснена й заболочена заплава р. Здвиж, де, як свідчать археологічні розвідки, населення у VIII—першій пол. X ст. було практично відсутнє.

Південна межа Древлянської землі майже точно збігалася з природним кордоном між поліською зоною і зоною лісостепу, послідовно пересікаючи (із сходу на захід) ріки Гуйву, Гнилоп'ять, Тетерев і Случ. Древляни не селилися на південь від вказаної лінії, очевидно, через постійну загрозу з боку кочовиків, які проникали степовим коридором з боку Правобережжя. Абсолютна відсутність будь-яких археологічних пам'яток IX—X ст. у верхів'ях цих рік підтверджує, на наш погляд, такий висновок.

Західний кордон древлян (з волинянами) проходив у межиріччі Случі і Горині. Тут ми повністю згодні з думкою попередніх дослідників і лише відзначаємо, що Древлянська земля на південному заході починалася від місця впадіння в Случ р. Хомори і йшла далі на північ, захоплюючи невеликі ліві притоки Случі — ріки Смолку, Церем та Корчик.

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — М., Л. — 1950. — Ч. 1. — С. 9.

² Там же. — С. 11.

³ Барсов Н. И. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1885. — С. 127—128.

⁴ Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // Советская археология (далее — СА). — 1960. — № 1. — С. 63—69; Тимофеев Е. И. Рассе-

Північний кордон (з дреговичами) розпізнається досить легко по широкій заболоченій смузі, що розділяла в давнину обидва племінні союзи. Щоправда, І. П. Русанова вважала, що древляни займали й правий берег Прип'яті. Однак, як переконливо довів В. В. Сєдов, кургани на ньому, які І. П. Русанова вважала древлянськими, належать літописним дреговичам, на що вказують знахідки у похованнях етновизначаючих намистин з великою зерню⁵.

Таким чином, літописні племена древлян заселяли великі лісові масиви нинішньої Житомирської області, а також східних районів Ровенської області та північних — Київської. За нашими підрахунками, загальна площа Древлянської землі у кінці I тис. н. е. становила близько 28—29 тис. кв. км.

У зв'язку з таким географічним розташуванням Древлянська земля досить рано була втягнута в орбіту політики київських князів. Як повідомляє літопис, уже через рік після захоплення Києва, тобто у 883 р. «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ...»⁶.

Після смерті Олега «...древляне затворишася от Игоря...»⁷. Ця подія датована 913 р. «Затворитися» можна лише в укріпленні, а тому наведену дату слід вважати першим непрямым свідченням того, що вже на початку X ст. древляни мали власні фортеці. Тому виникає ряд закономірних запитань: скільки їх було, де вони розташовувалися та коли виникли?

Як було сказано вище, «Повість временних літ», описуючи події X ст., називає лише два міста Древлянської землі. Так, під 945 р. вперше згадується Іскоростень, під стінами якого було вбито київського князя Ігоря за порушення ним норми стягнення щорічної данини⁸, а під 977 р. — Вручій, де наклав головою один із синів Святослава — Олег — під час усобиці із братом Ярополком⁹.

Однак з аналізу літописних подій, що відбувалися після вбивства Ігоря, випливає, що древляни мали значно більше укріплень. Так, у 946 р., після того, як Ольга перемогла у відкритому бою їх дружини, «древляне же побегоша и затворишася в градѣхъ своих»¹⁰. Підійшовши до древлянської столиці Іскоростеня і не маючи змоги відразу ж захопити цю досить добре укріплену фортецю, Ольга пропонує обложити місто з усіх боків, мотивуючи це тим, що «...вси ваши грады, предашася мнѣ, и ялися по дань...»¹¹. Ці безіменні древлянські «гради» цікавили не одне покоління істориків, але сказати що-небудь конкретне про них без додаткової інформації вони не могли.

Ситуація змінилася на краще, коли у 20—30 рр. нашого століття розпочалося широке археологічне обстеження регіону. В той період стаціонарні розкопки проводилися у Коростені, на Райковецькому городищі та в деяких інших пунктах.

У 1940 та 1949 рр. П. М. Третьяков провів розкопки у ряді поліських районів Київщини та Житомирщини, де виявив ряд укріплень з раннім культурним шаром IX—X ст., які, на його думку, і були залишками літописних древлянських «градів». Результати цих робіт дослідник виклав у статті, в якій відніс до древлянських укріплень, крім згадуваних літописом Іскоростеня і Вручія, городища в Малині та Іванкові, селах Орано-

ление юго-западной группы восточнославянских племен по материалам могильников X—XIII вв. // Там же.— № 3.— 1961.— С. 69—72; Сєдов В. В. Восточные славяне VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 101—106.

⁵ Сєдов В. В. Указ. соч.— С. 104.

⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 20.

⁷ Там же.— С. 31.

⁸ Там же.— С. 40.

⁹ Там же.— С. 53.

¹⁰ Там же.— С. 42.

¹¹ Там же.— С. 42.

му, Городську, а також два пункти (без конкретних прив'язок на місцевості. — Б. 3.) на р. Случ¹².

Дані П. М. Третьякова конкретизував і уточнив М. П. Кучера, який у 70-х роках провів широке обстеження давніх городищ у Середньому Подніпров'ї. На підставі ретельного порівняльного аналізу кераміки вчений виділив вісім ранніх городищ, які вважав залишками древлянських «градів»: у містах Малині, Олевську, Новограді-Волинському (колишнє передмістя Жадківка. — Б. 3.) та в селах Городці, Городищі (на р. Церем. — Б. 3.), Пилиповичах, Гульську і Несолоні¹³. До цього списку можна додати ще ряд укріплень з ранніми матеріалами: городища в м. Іванкові¹⁴ та у с. Фрузинівці на р. Тетерев¹⁵, а також у селах Грубському¹⁶ і Барашах¹⁷ відповідно Коростишівського та Емільчинського районів сучасної Житомирської області.

У 1987 р. нами було обстежене ще одне городище з матеріалами древлянського часу, розташоване в с. Маренин Березнівського району Ровенської області на р. Случ¹⁸. Подібне укріплення досліджувалося нами разом з М. П. Кучерою у 1983 р. на північній околиці м. Новограда-Волинського, неподалік городища, виявленого М. П. Кучерою ще на початку 70-х років. На жаль, цілий ряд ранніх фортець не дійшов до нашого часу, і про їх існування ми можемо лише гадати.

Так, мабуть, одним з древлянських градів було городище на Замковій горі у сучасному Житомирі, повністю знищене міською забудовою у ХІХ ст.¹⁹. Непрямим доказом на користь існування там ранньосередньовічного центру є матеріал величезного курганного некрополя, який у свій час досліджував С. С. Гамченко²⁰.

Не дійшло до нашого часу й городище в с. Бежові Черняхівського району Житомирської області. За даними С. С. Гамченка, під час шурфовки городища було знайдено гончарну та ліпну слов'янську кераміку²¹. На цій підставі І. П. Русанова відносить укріплення в Бежові до ранніх древлянських²².

Можливо, древлянським градом було й знамените Райковецьке городище. Щоправда, слід відзначити, що основний культурний шар цієї пам'ятки датується ХІІ—ХІІІ ст. Однак В. К. Гончаров повідомляє, що під основними нашаруваннями знайдено ряд об'єктів синхронних старожитностям типу Луки-Райковецької, тобто, датувалися вони ХІІІ—ХІV ст.²³.

Ще одне городище, яке можна пов'язати з літописними древлянами, розташоване на околиці села Яроповичі, неподалік місця витоку

¹² Третьяков П. Н. Древлянские «грады» // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия: Сб. статей.— М.— 1952.— С. 64—68.

¹³ Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 72—81.

¹⁴ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 176—179.

¹⁵ Фонди відділу історії первісної культури Держ. Ермітажа.— Оп. зберіг. 1.— Оп. II.

¹⁶ Раппорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далее— КСИИМК).— 1952.— Вип. 48.— С. 115.

¹⁷ Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепроградской славянской экспедиции за 1962 г. // Науч. архив Ин-та археологии АН УССР (далее— НА ИА АН УССР).— 1962/27.

¹⁸ Звиздецкий Б. А., Воронцов Д. О. Отчет о разведках в Березновском районе Ровенской обл., проведенных осенью 1987 г. // НА ИА АН УССР.— 1987/14.— С. 4—6.

¹⁹ Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда.— М., 1901.— Т. 1.— С. 7.

²⁰ Гамченко С. С. Житомирский могильник.— Житомир.— 1888.

²¹ Гамченко С. С. Пятилетие археологических исследований на Волини 1919—1923 гг. // НА ИА АН УССР.— Фонд С. С. Гамченко.— № 45.— С. 196.

²² Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тыс. на территории древлян // СА.— 1958.— № 4.— С. 45.

²³ Гончаров В. К. Райковецкое городище.— Киев, 1950.— С. 13; Гончаров В. К. Лука-Райковецкая // Материалы и исследования по археологии СССР (далее— МИА).— М., 1963.— № 108.— С. 283—285.

р. Ірпінь. На початку 50-х років його обстежив П. О. Раппопорт і датував кінцем X—XIII ст.²⁴ Однак після повторної розвідки цього пункту експедицією під керівництвом М. П. Кучери у 1988 р. є всі підстави початок функціонування городища відносити до більш раннього часу. Під час шурфування там у значній кількості зустрічалася ліпна та ранньогончарна слов'янська кераміка VIII — середини X ст.

Таким чином, включаючи два літописні міста — Іскоростень та Вручій, а також ряд ранніх укріплень, що не збереглися, але відомості про які є у літературі, ми маємо можливість говорити про два десятки літописних «градів» Древлянської землі.

П. М. Третяков та М. П. Кучера датували їх IX—X ст. У цілому, очевидно, слід погодитись з цими хронологічними рамками, хоча їх можна дещо конкретизувати, користуючись рядом спостережень. Так, під час розкопок Малинського городища у його південно-західній частині нами було виявлено непорушену ділянку культурного шару, насичену виключно ліпною слов'янською керамікою типу Луки-Райковецької. Надзвичайна архаїчність керамічного комплексу, а також абсолютна відсутність кружального посуду дали можливість датувати найдавніші культурні нашарування Малинського городища не пізніше кінця VIII ст.²⁵

На жаль, інші «гради» досліджувалися лише за допомогою невеликих шурфів. Тому одержані при цьому матеріали не дають уявлення про час зародження і динаміку зростання того чи іншого пункту. Однак знахідки ліпних фрагментів слов'янських посудин допомагають визначити час виникнення цих городищ — це рубіж VIII—IX ст.

Цей період відзначався інтенсивною ломкою старих родоплемінних відносин, зародженням класів і державних інститутів. Недарма східні та західні джерела знають Русь як країну саме з першої половини IX ст., а з середини цього століття починається інтенсивна ера русько-візантійських контактів, що і знайшло відображення у «Повісті временних літ».

Уважний аналіз літописних повідомлень наводить на думку, що під терміном «град» мається на увазі насамперед укріплене поселення, де сидить князь та його найближче оточення — нарочиті мужі й дружина. Саме з числа древлянської родоплемінної верхівки було обрано 20 представників («мужей лучших»), які у 945 р. пішли до Києва, щоб вислати овдовілу Ольгу за свого князя Мала. Кількість послів Древлянської землі здається нам не випадковою. Вона збігається з кількістю виявлених на сьогоднішній день «градів». А тому можна припустити, що 20 найкращих «мужів» були представниками 20 невеликих племен, які входили до древлянського союзу. На це ж вказує власне і звертання послів до княгині Ольги: «Посла ны Дерѣвська земля...»²⁶. Що саме за земля послала їх, стає зрозумілим уже буквально з наступної фрази, коли посланці від Мала раптом починають говорити не від його імені, а у множині: «...а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю...»²⁷. Отже, зрозуміло, що говорити від імені усієї землі і усіх князів могли тільки повноправні представники кожного з древлянських племен, норма представництва яких визначалася, мабуть, по одному від племені. З цього випливає, що «гради» були «резиденціями» родоплемінної верхівки 20 племен Древлянської землі. Князі цих племен були підвладні Іскоростенському Малу — васалу київського князя Ігоря.

Слід відзначити, що з приводу соціальної інтерпретації «градів» східних слов'ян у вітчизняній літературі існують різні точки зору. Так, І. І. Ляпушкін вважав, що давньоруський літописець під терміном «град» розумів тільки наявність у поселення оборонних споруд, а не його со-

²⁴ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 109.

²⁵ Звиздецкий Б. А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ИА АН УССР.— 1987/14*.— С. 6—10.

²⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 40.

²⁷ Там же.

ціальне обличчя. На його думку, у VIII—IX ст. у східнослов'янських «градах» соціальна організація існувала у вигляді сусідської общини²⁸.

На наш погляд, така точка зору надто поверхово трактує проблему. Адже тоді майже неможливо пояснити, чому поряд з укріпленим «градом» існують десятки неукріплених поселень-супутників «града». Б. О. Тимошук, досліджуючи пам'ятки VIII—IX ст. у Північній Буковині (племінна територія літописних хорватів.— **Б. 3.**), відзначав, що городища-фортеці тієї пори разом із селищами, розташованими навколо них, становили єдині комплекси²⁹.

Подібні гнізда поселень VIII—IX ст. відкриті Г. Б. Федоровим у Дністровсько-Прутському межиріччі, яке дослідник пов'язує з племінною територією літописних тиверців. У найбільш дослідженій центральній частині цього регіону він виділив п'ять таких комплексів. Центром кожного з них було городище. На думку Г. Б. Федорова, такі невеликі гнізда відповідали племінним групам в середині міжплемінного союзу тиверців. Усього ж таких груп (Г. Б. Федоров називає їх також «мікроплеменами». — **Б. 3.**) на території тиверців вчений налічує близько двох десятків³⁰.

Таким чином, археологічні дані свідчать, що у VIII—IX ст. на східнослов'янській території з'являються племінні князівства та їх союзи. Поява укріплених поселень — «градів» є яскравим індикатором цього процесу.

Соціальна стратифікація давньоруського суспільства на його ранній фазі розвитку досить добре простежується у зафіксованих літописом договорах Олега та Ігоря з Візантією. На перше місце в них поставлений «великий князь руский» (читай: «київський» — **Б. 3.**). На другому місці — «князи светлые», які «под Олгом (чи Ігорем.— **Б. 3.**) суще». Третій щабель ієрархії займає «княжьє всякое»³¹.

Отже, неважко зрозуміти, що столиця Древлянської землі середини X ст. — Іскоростень — була резиденцією «світлого князя» Мала, а безіменні «гради» займало «княжьє всякое». Така ранговість міст перших століть давньоруської історії була зумовлена не тільки пережитками старого родоплемінного устрою, ай повністю відповідала низькому рутинному рівню продуктивних сил. Взаємовідносини між великим київським князем, з одного боку, та «світлими» князями й «княжьєм всяким» — з іншого, зводились, як показує літопис, до відчуження додаткового продукту у формі виплати щорічної данини. Для забезпечення її безперервного надходження був створений особливий інститут давньоруської держави — полюддя, яскраво описане «Повістю временних літ».

Великий князь був зацікавлений також у військовій силі залежних племен. Об'єднані воєнні ресурси сюзерена та його васалів виступали незаперечним гарантом реалізації традиційних продуктів полюддя — хутра, меду, воску на багатих ринках Візантії й Сходу та обміну їх на імпортні предмети розкоші.

Певний час такий порядок цілком влаштовував великодержавну владу. Однак, як показали події середини X ст. з древлянами, «світлі» князі і місцеве «княжьє всякое» могли становити опозицію щодо Києва. Потрібні були більш надійні і лояльні, ніж місцева аристократія, гарантії стягнення додаткового продукту (данини) з підвладних земель.

Як повідомляє літопис, після захоплення у 946 р. Іскоростеня «...иде Вольга по Дерѣвѣстѣй земле съ сыном своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища...»³². Отже,

²⁸ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА.— Л., 1968.— № 152.— С. 164, 167.

²⁹ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 128.

³⁰ Федоров Г. Б. Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры юго-запада СССР // КСИА АН СССР.— 1965.— Вып. 105.— С. 27.

³¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 23—29, 34—39.

³² Там же.— С. 43.

Ольга регламентувала норми щорічної данини («уставы и уроки»), яка, що логічно випливає з контексту літописного повідомлення, повинна була поступати у визначені нею пункти («становища»).

Подальша доля древлянських «градів», за винятком Іскоростеня, який був спалений вщент, невідома. Археологічні дані свідчать, що ряд «градів» (Олевськ, Городище, Несолонь, Малин, Новоград-Волинський) у другій половині X ст. припинили своє існування, а матеріали XI ст. на городищах у Городці, Пилиповичах, Гульську та Маренині представлені надзвичайно бідно³³.

Отже, запрошується висновок, що Ольга стосовно переможених древлян застосувала репресивні міри. Що це були за міри, свідчить приклад Іскоростеня, де княгиня «... старѣшины же града изънима, и прочая люди овых изби, а другия работѣ предасть мужемъ своимъ, а прокъ их остави платити дань»³⁴.

Проте слід відзначити, що деякі з «градів» продовжували існувати й у другій половині X—XI ст. Так, під 977 р. літопис згадує Вручій, а дані археології засвідчують інтенсивне життя на городищах у Іванкові та Фрузинівці. Цілком можливо, що перелічені укріплення були перетворені Ольгою у «становища», куди стікалася данина з Древлянської землі.

Таким чином, приклади Овруча, Іванкова та Фрузинівки наочно демонструють поступове перетворення деяких древлянських «градів» у великокнязівські фортеці.

Подібне відзначає Б. О. Тимощук у досліджених ним городищах Північної Буковини. Вчений довів, що після походу князя Володимира проти хорватів у кінці X ст. більшість їх ранніх укріплень загинула, а у фортецях, що з'явилися в кінці X — на початку XI ст., концентрувалися представники великокнязівської влади, що виконували оборонні функції та збирали данину з підвладного населення певної території³⁵.

Характерний у цьому відношенні приклад демонструють також торгово-ремісничі поселення відкритого типу, які існували у лісовій зоні Східної Європи у IX—X ст. Ленінградські археологи визначають їх як руський різновид скандинавських «віків»³⁶. На думку І. В. Дубова, багато з них були також і племінними центрами, де знаходилися представники місцевої знаті. Ці пункти вже на початку XI ст. швидко втрачають своє значення і припиняють функціонувати, як тільки поблизу них виникають великокнязівські ранньофеодальні фортеці з адміністративними й релігійними інститутами. Так, Смоленськ витіснив Гньоздове, Ростов Великий — Сарське городище, а Ярославль — Тімереве³⁷.

Отже, можна зробити висновок, що загибель родоплемінних центрів — «градів» була цілком закономірним явищем в процесі докорінної ломки старих патріархальних відносин і поступового утвердження нового феодального суспільства. Класова сутність ранньофеодальної держави і перетворення її в ранньофеодальну монархію з центром у Києві викликали до життя новий тип міст. Більшість племінних «градів», які являли собою осередки місцевого сепаратизму, стали гальмом на шляху утвердження феодалізму й відійшли в небуття разом з епохою, що їх породила³⁸.

³³ Кучера М. П. Нові дані... — С. 80; Звиздецкий Б. А. Отчет о раскопках в Малине... — С. 12—15; Звиздецкий Б. А., Воронцов Д. О. Отчет о разведках... — С. 4—6.

³⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 43.

³⁵ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина.— К., 1982.— С. 192—193.

³⁶ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX—X вв.— Л., 1978.— С. 139.

³⁷ Дубов И. В. Северо-восточная Русь в эпоху раннего средневековья.— Л.— 1982.— С. 58—103; Дубов И. В. Города величеством сияющие.— Л., 1985.— С. 25—32.

³⁸ Горский А. А. О переходе от доклассового общества к феодальному // СА.— 1988.— № 2.— С. 129.

Дуже важливо визначити економічний базис цих «градів». Розв'язання цього питання допоможе встановити час й форми процесу містоутворення на Русі.

Більшість радянських вчених підтримує думку, висловлену ще М. М. Тихомировим, про те, що найдавніші руські міста почали виникати не раніше кінця IX—X ст. Основним критерієм тут, за М. М. Тихомировим, виступає наявність ремесла й торгівлі³⁹.

Погляди М. М. Тихомирова були широко підхоплені істориками, і насамперед археологами, які майже у всіх досліджуваних містах знаходили рештки ремісничого виробництва. Поняття «давньоруське місто» стало синонімом поняття «центр ремесла і торгівлі».

Однак А. В. Куза підмітив, що дуже часто для X—XIII ст. наявність у містах значного ремісничого населення і майстерень просто декларується, а кількісні оцінки відсутні. Проаналізувавши матеріали розкопок двох найбільших міст Русі — Києва і Новгороду, вчений навів досить цікаві дані. Так, у Новгороді, де розкопана площа становить близько 2 га при товщі культурного шару понад 5 м, знайдено всього 125 майстерень для X—XV ст., тобто у середньому по 20 для кожного століття. В Києві таких майстерень виявлено близько 30. Для більшості ж давньоруських міст, що вважаються центрами торгово-ремісничого типу, їх кількість становить по три-п'ять на кожний пункт. Тому, за А. В. Кузою, реміснича діяльність не може виступати основним, а тим більше єдиним критерієм для визначення поселень міського типу⁴⁰. Дослідник вважає, що на різних етапах свого існування міста Русі мали ті чи інші функції: воєнно-політичну, адміністративно-господарську, культурно-ідеологічну. Таких само поглядів дотримується В. В. Карлов, вбачаючи в еволюції доміського поселення в міське процес поступового ускладнення і розширення його функцій⁴¹. Деяко видозмінивши характеристику феодального міста, запропоновану свого часу О. Г. Большаковим та В. А. Якобсоном, А. В. Куза визначає давньоруські міста як постійні населені пункти, в яких концентрувалася, перероблялася і перерозподілялася більша частина виробленого в обширній сільській окрузі — волості додаткового продукту⁴². Дослідник пояснює, що дієслово «перероблялася» означає найважливішу економічну функцію міста — ремісниче виробництво. На думку А. В. Кузи, «справжні міста» на Русі починають функціонувати лише в X ст.⁴³

Як бачимо, у поглядах А. В. Кузи відбилися певні суперечності. З одного боку, цей вчений, проаналізувавши величезний археологічний матеріал, ясно бачив, що твердження про ремісничий характер більшості давньоруських міст не відповідає дійсності, а з іншого, він не врахував, що три — п'ять ремісничих майстерень аж ніяк не могли переробляти додатковий продукт «обширної сільської округи-волості». Якби це було насправді, то уже в X ст. достатньо чітко було б видно (це добре простежувалося б на матеріалах археології) товарний характер давньоруського ремесла. Однак, як встановив Б. О. Рибаків, давньоруське ремесло розвивалося у рамках виключно вотчинного господарства, і тільки у XII ст. міські ремісники перейшли до випуску своєї продукції на широкий ринок⁴⁴.

У зв'язку з цим виникає досить парадоксальна ситуація: якщо строго підходити до критеріїв феодального міста, визначених самими до-

³⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М.— 1956.— С. 64.

⁴⁰ Куза А. В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства // КСИА АН СССР.— 1984.— № 179.— С. 3—11.

⁴¹ Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город.— М.— 1976.— С. 37.

⁴² Куза А. В. Древнерусские города // Археология СССР. Древняя Русь: Город, замок, село.— М.— 1985.— С. 51—52.

⁴³ Там же.— С. 57—58.

⁴⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М.— 1948.— С. 780.

слідниками, то виявиться, що «справжніх міст» на Русі немає не тільки у Х ст., а й у XI ст.

На нашу думку, причина подібних помилок полягає у недіалектичному підході ряду вчених-урбаністів до творчого доробку К. Маркса і Ф. Енгельса. Загальновідомо, що класики розглядали суперечність між середньовічним містом і селом тільки в рамках приватної власності: «Відокремлення міста від села можна розглядати також як відокремлення капіталу від земельної власності, як початок незалежного від земельної власності існування і розвитку капіталу, тобто власності, основаної тільки на праці та обміні»⁴⁵.

К. Маркс і Ф. Енгельс особливо підкреслювали ту обставину, що міста Західної Європи були засновані звільненими й біглими кріпаками. У цих вільних містах, на противагу старим феодалним замкам і селу, «...єдиною власністю кожного індивіда, коли не брати до уваги принесеного ним з собою невеликого капіталу, який майже весь складався з найнеобхідніших ремісничих інструментів, був особливий вид праці даного індивіда»⁴⁶.

Найдавніші ж міста східних слов'ян вирости як центри, де концентрувалася племінна верхівка на чолі з князем, «найкращими мужами» й дружиною.

Основною відмінністю давньоруського міста від західноєвропейського було те, що в них «...жила основна маса землевласників-бояр, які мали обширні володіння в сільській місцевості і водночас були надзвичайно заінтересовані у зброї та розподілі данини, яка нагромаджувалася з набагато ширших територій»⁴⁷.

Основою економічного розвитку найдавніших східнослов'янських міст було не ремесло та торгівля, а виробництво сільськогосподарської округи. Як вважає П. П. Толочко, саме продукція аграрного сектора відчужувалася у формі додаткового продукту й перерозподілялася згідно з феодалною ієрархією⁴⁸. Навіть у XII—XIII ст. економічне процвітання найбільшого міста Русі — Києва — неможливо, за П. П. Толочком, пояснити тільки розвитком ремесла і торгівлі, оскільки ці галузі не могли створити необхідної кількості додаткового продукту для нормального функціонування міста. Його, безперечно, слід шукати у сфері сільськогосподарського виробництва⁴⁹.

На аграрний характер древлянських «градів» середини Х ст. вказує і «Повість временних літ». Так, княгиня Ольга, звертаючись до обложених захисників Іскоростеня, промовляє: «А вси грады ваши предашася мнѣ, и ялися по дань, и дѣлають нивы своя и землѣ своя...»⁵⁰. Дані археології також свідчать, що основним заняттям жителів «градів» було сільське господарство. Показовим у цьому відношенні є городище Хотомель, розташоване у пониззі р. Горинь, в землі сусідніх з древлянами племен літописних дреговичів. Предмети озброєння (наконечники списів і стріл), а також деталі спорядження верхового коня були знайдені в культурному шарі городища й датуються VIII—IX ст. Вони відносяться до так званого дружинного обладунку і вказують на те, що в межах городища концентрувалися представники племінної верхівки. Їх панівне становище та соціальний статус підтверджує й знахідка уламка масивного срібного браслета з потовщеними кінцями. Там же була знайдена глиняна ливарна формочка для відливки подібних виробів.

⁴⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори.— Т. 3.— С. 47.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Янин В. Л., Алешковський М. Х. Происхождение Новгорода // История СССР.— 1971.— № 2.— С. 61.

⁴⁸ Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 18.

⁴⁹ Толочко П. П. Древний Киев // Тезисы докладов советской делегации на V международном конгрессе славянской археологии.— М., 1985.— С. 10.

⁵⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 42.

На синхронному городищу селищі, розташованому за його зовнішніми валами, характер знахідок зовсім інший. Це — залізні серпи, наральники, чересло, долото і тому подібне⁵¹.

Отже, Хотомельське городище яскраво розкриває соціально-економічну сутність «градів» VIII—IX ст. На городищі проживали представники імущих класів, які, очевидно, уже повністю відірвалися від безпосередньої участі у сільськогосподарському виробництві й жили лише за рахунок поборів з підвладного населення. Рядові ж общинники, які проживали за межами валів і ровів «града», займалися сільським господарством. Відчужений додатковий продукт аграрного сектора йшов на задоволення потреб великого князя, «світлих» князів, «княжья всякого» та їх соціальної опори — «найкращих мужів» і дружини.

Зачатки ремісничого виробництва, представлені ливарною формочкою з городища, та відходи залізобробного ремесла, виявлені на селищі, наводять на думку, що ремесло ще не мало яскраво вираженого товарного характеру й існувало для задоволення потреб обох соціальних груп у середині самої общини.

Справедливості заради слід відзначити, що у Середньому Подніпров'ї відкрито ряд укріплених поселень, де, як свідчать археологічні матеріали, соціальна диференціація мешканців виражена не так чітко, як у Хотомелі. Прикладом може служити городище біля с. Монастир'юк на Дніпрі, яке існувало у VIII — першій пол. X ст. Керівник розкопок В. О. Петрашенко вказує, що основним заняттям жителів цього пункту було землеробство. Важливу роль відігравало також скотарство. Ремесло ж мало общинний характер і було спрямовано на задоволення потреб жителів самого поселення. Характер будівель городища і виявлений в них інвентар не мають слідів майнової диференціації, хоча про її початок, на думку дослідниці, говорять знахідки срібних предметів та виробів з кольорових металів. В. О. Петрашенко вважає, що основною функцією жителів поселення була господарська діяльність, спрямована на виконання васальної залежності перед князем, яка виражалася не стільки в сплаті данини, скільки у виконанні обов'язків по охороні південного кордону Русі⁵².

В цілому погоджуючись з такою трактовкою типу поселення, відзначимо, що городище біля с. Монастир'юк виникло в ареалі розселення літописних полян і могло вже на ранніх етапах свого існування управлятися з Києва. В столиці ж могли проживати представники соціальної верхівки, яким належав цей пункт.

Аграрний характер найдавніших східнослов'янських міст не повинен, як нам здається, бентежити дослідників. Ідентичні процеси мали місце не тільки на Русі, а й в інших регіонах Європи, насамперед там, де не було римських традицій, або де ці традиції були надзвичайно слабкими.

Так, Я. О. Левицький, який скрупульозно дослідив соціально-економічну платформу середньовічних міст Англії періоду післянорманського завоювання, тобто кінця XI ст., хоч і відзначав торгово-ремісничий характер найбільших з них, змушений був визнати, що більшість невеликих англійських міст мали такі риси, які дають можливість говорити про їх напіваграрне обличчя⁵³. Схожі процеси відбувалися у Швеції, де, як вказує Б. Амброзіані, сільське господарство визначало обличчя так званих міських поселень аж до початку XX ст.⁵⁴.

Отже, можна зробити висновок, що «гради» були не центрами ремесла й торгівлі, а адміністративними пунктами — центрами невеликих окремих племен. Ремісниче виробництво, якщо й існувало там, не мало

⁵¹ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников.— М., 1961.— Вып. ЕІ—57.— С. 22—27.

⁵² Максимов Е. П., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастир'юк на Среднем Днепре.— Киев, 1988.— С. 98—103.

⁵³ Левицкий Я. А. Город и феодализм в Англии.— М., 1987.— С. 93—94.

⁵⁴ Ambrosiani B. Urban archeology in Sweden // European towns. Their archeology and early history.— London.— 1977.— P. 103.

товарного характеру, а задовольняло лише місцеві потреби. Сільське господарство округи відігравало домінуючу роль в економічному базисі як основа стягнення соціальною верхівкою додаткового продукту з підвладного населення. Аграрний сектор був тим поживним середовищем, який викликав до життя подібний тип осідлості у перші століття руської історії.

«Гради» древлян VIII — середини X ст., як і «гради» інших східнослов'янських племінних об'єднань — полян, уличів, тиверців, хорватів, волинян та ін., були, як нам здається, однією з необхідних фаз розвитку міст давньої Русі. Їх поява невіддільно пов'язана з утвердженням феодальних відносин у східнослов'янському регіоні, виникненням класів і держави. Саме у той період з рядових землеробів-общинників формується особливий прошарок воїнів-професіоналів, які стають опорою князівської влади на шляху закабалення підвладного населення. Знахідки в «градах» предметів озброєння, а також деталей упряжі верхового коня і, особливо, шпор з гакоподібними кінцями свідчать, що у VIII—IX ст. у східних слов'ян з'явилися воїни-кіннотники, які й були професійною дружиною племінних князів⁵⁵. Укріплений валами та ровами «град» являв собою ту межу, яка розділила східнослов'янське суспільство на два непримиренні класи, боротьба між якими й визначала хід історичного процесу в період усього середньовіччя.

У радянській історіографії по відношенню до племінних і межплеменних центрів утвердилося таке поняття, як «зародки»⁵⁶, або «ембріони» міст⁵⁷. Вважаємо, що ці визначення характеризують і древлянські «гради» VIII—IX ст. Потенції ранньоурбаністичних за формою об'єднань — «градів» на шляху їх перетворення у високорозвинуті міста не були реалізовані внаслідок ряду причин. Щоправда, слід відзначити, що деяким з «градів» Древланської землі вдалося пережити ембріональний період. Це, наприклад, Вручій, який наприкінці XII ст. неодноразово згадується давньоруськими літописами як резиденція князя Рюрика Ростиславича.

Одержано 10.11.89.

Определяются хронологические рамки функционирования древнейших укреплений Древланской земли. Поднимается вопрос об их социальном статусе, экономической базе, месте среди однотипных синхронных памятников других восточнославянских территорий конца I тыс. н. э.

⁵⁵ Див. напр.: Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина... — С. 124—127; Кучера М. П. Древній Пліснеск // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1962.— Т. 12.— С. 34.

⁵⁶ Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов // Славянские древности.— Киев, 1980.— С. 130—132.

⁵⁷ Карлов В. В. Указ. соч.— С. 37; Толочко П. П. Указ. соч.— С. 10.